

KROZ PROŠLOST SPLITA

Početak života na mjestu današnjega Splita gubi se u dalekoj pretpovijesti. Na nekoliko položaja današnjeg grada i njegovih predgrađa nađeni su pretpovijesni ostaci, nakit, oružje, rbine posuđa.

Negdje uz more, pod obroncima Marjana, nalazilo se malo ilirsko naselje ribara i pomoraca, u kome je živio jamačno i izvjestan broj grčkih kolonista.

Ime današnjeg grada jedini je ostatak tog davno zaboravljenoga sela, koje se zvalo po jednoj karakterističnoj biljci njegove mediteranske flore, ili po tipičnoj konfiguraciji oblika malog splitskog poluotočiča.

U neposrednoj blizini tog malog ribarskog naselja, uz obale rječice Jadro, pa do njezina ušća, prostirao se Solin, značajan ilirsko-grčki grad, koji je postao glavnim gradom rimske provincije Dalmacije, kad je Rim definitivno pokorio ilirska plemena uz istočnu obalu Jadrana. Kontakti sa Solinom bili su očiti i nesumnjivi.

Neposredna blizina Solina, gdje je bilo ne samo političko, već i ekonomsko i trgovačko središte, pa izvanredan geografski smještaj na ubavom poluotočiću podno brežuljka Marjana, strateški siguran položaj i klimatski povoljne prilike davale su položaju budućeg Splita mnoge prednosti.

Sigurno su i ti razlozi, povezani neosporno s lokalnim patriotizmom i nostalgijom za rodnim krajem,

uvjetovali odluku velikog rimskog cara Dioklecijana da krajem 3. stoljeća podigne na tom mjestu svoju monumentalnu Palaču. Dioklecijanova odluka imala je presudan značaj za razvoj budućega grada.

Dioklecijan je bio romanizirani Ilir, a nije potpuno temeljna hipoteza da bi mogao biti rođen u najbližoj okolici Solina.

Vojnik i gorštak s ilirskih brda s jedne, a s druge strane helenist, koji je u Nikomediji upoznao rafiniranu raskoš helenističke kulture, htio je u svojoj novoj Palači spojiti oblike helenističke ladanjske vile i forme rimskog utvrđenog logora. Grčki i maloazijski carevi arhitekti ostvarili su snažno i originalno djelo, koje u arhitekturi kasne antike znači čitavu jednu etapu.

Po svojoj abdikaciji godine 305. napustio je Dioklecijan svoju maloazijsku prijestolnicu i proveo je svoje posljednje dane, s obitelji i s golemim brojem slugu i robova u toj Palači, koja je svojim oblicima i svojom svrhom odražavala robovlasničko društvo i čitavo društveno uređenje.

Car Dioklecijan pokopan je 313. u Mauzoleju posred same Palače. Palača je postala državno dobro, jer je car umro bez muške djece, a žena i kći su, čini se, uskoro — bile smaknute.

U *Notitia dignitatum*, važnom povijesnom izvoru, pisanom godine 385-425., piše da je Palača postala, vjerojatno samo u jednom svom dijelu, Ginecej (*Gynecaeum*), radionica za tkanje sukna.

U drugom njezinom dijelu, uz more, stanovali su prognani carevi, izbačeni i izagnani članovi carskih dinastija. U Palači je, vjerojatno, boravila Galla Pla-

cidia, kći cara Teodozija, za svoga progonstva (godine 424), tu je provodio dane Dalmat Marcelin, koji se godine 461. proglasio »kraljem Dalmacije«, a tu su nalazili utočište Glicerij (473) i Julije Nepos, posljednji carevi Rimskoga Carstva. Ovaj posljednji, nakon što je u Palači produljio trajanje Zapadnog Rimskog Carstva za još četiri godine, umro je 480. u nejasnim i tragičnim okolnostima.

Kontinuitet života nije se u Palači ugasio ni u vrijeme kad su »barbari« navaljivali na uskolebane i olabavljene granice Carstva. Dok je izolirana Palača nastavljala svoj miran život, Solin — centar i metropola — bio je središtem krvavih borbi i mijenjao je svoje gospodare.

Pod udarcima Avara, negdje oko godine 615., Solin je definitivno pao. Porušene su njegove kuće i palače, hramovi i bazilike.

Stanovnici Salone pobjegli su na obližnje otoke, da nađu zaklona i oduška od teških borbi i kobnih rušenja njihovog grada.

Kad se pred sredinu 7. st. stanje na kopnu smirilo i kad su Avari napustili naše krajeve, a Slaveni naselili rimsku Dalmaciju do zidina opasnih gradova, stanovništvo Solina se vratilo na dalmatinsko kopno.

Ti salonitanski bjegunci nisu više mogli naći krova i obrane na mjestu svog rodnog grada te su se naselili u zidine careve Palače, koja se oštećena, ali još jaka i okružena zidovima, dizala uz samu morsku obalu. U tom se momentu zapravo rađa Split. Palača postaje grad. Stan jednog imperatora postaje novim gradskim središtem, u zoru srednjega vijeka.

Splitski srednjovjekovni ljetopisac iz 13 st. Toma Arhiđakon povezuje uz taj povijesni događaj dvije ličnosti: solinskog građanina Severa (*magnus Severus*), navodnog osnivača Splita i njegovog prvog građanina s jedne, a s druge strane svećenika Ivana od Ravene, koji u Splitu reorganizira staru solinsku crkvu. Ivan je pretvorio carev Mauzolej u Katedralu novoga grada i započeo pokrštavanje doseljenih Hrvata.

Novi grad Split, kao i ostali gradovi Dalmacije, podložan je bizantinskom caru i pripada dalmatinskom tematu. Sve do zidina dalmatinskih gradova šire se nova hrvatska plemena.

Dodir Hrvata i Splita nastaje brzo. Dok se samo stanovništvo među sobom ženi i hrvatske etničke mase ulaze u srž grada, kroničari i dokumenti spominju dodire hrvatskih knezova i splitskih nadbiskupa.

Ti su dodiri važni, kao znak uske veze još bizantinsko-romanskog grada s Hrvatima, kao znak brzog i logičnog hrvatskog prodora u kompaktno romansko tijelo.

Knez Mislav dariva splitskoj crkvi Crkvicu sv. Jurja u Putalju iznad Kaštel Sućurca uz druge bogate darove.

Knez Trpimir potvrđuje, sredinom 9. stoljeća, proširujući je, darovnicu svoga prethodnika, objavljujući o tome dokument, u kome se godine 852. prvi put spominje hrvatsko ime.

Knez Mutimir godine 892. u užem je dodiru, ali još veće značenje ima veza Splita i kralja Tomislava.

U splitskoj Katedrali drže se godine 925. i 928. splitski crkveni sabori, na kojima se tretira, uz probleme

jurisdikcije splitske crkve i metropolitanske vlasti u Dalmaciji, i pitanje narodnoga jezika u crkvi. S tim je saborima povezana i zanimljiva figura ninskoga biskupa Grgura.

U doba Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira, Split je i *de iure* dio hrvatske države. Imena gradskih predstavnika na dokumentima imaju očito naše korijene.

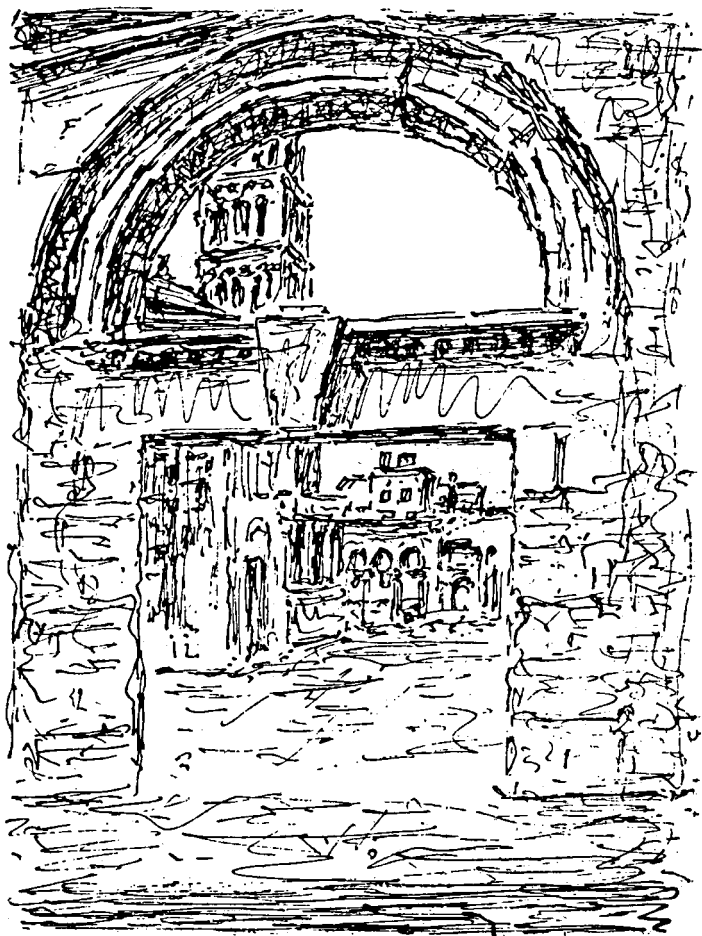
U godinama propasti srednjovjekovne hrvatske države, Split igra značajnu političku ulogu. Nekoliko godina nakon svršetka postojanja samostalne hrvatske kraljevine, priznao je i Split 1105. mađarskog kralja za svog vladara, dobivši zauzvrat priznanje svojih privilegija.

Povijest Splita pod Ugarskom, u okviru Ugarsko-hrvatske države, a pod vlašću dinastije Arpadovića, karakteristično odražava osobine feudalnog društvenog poretka.

Kralj priznaje gradske privilegije, osnovane na temelju starog municipalnog prava, ali i potpomaže stvaranje feudalnog staleža, koji je baza njegove moći, ali i izvor i razlog njegovog oslabljenja. U tim feudalcima ima vladar sad odane prijatelje, sad pak — kad su interesi u pitanju — krvne neprijatelje.

Ta tri stoljeća ugarske dominacije prekida nekoliko značajnih političkih promjena, u kojima se odražavaju ekonomski sukobi velesila na istočnom Jadranu.

Od godine 1168. do 1180. posljednji put Bizant *de facto* i *de iure* dominira Dalmacijom, a Split je sjedište carskoga vojvode.



Emanuel Vidović *Srebrna vrata*

Godine 1240-1242. odražava se na život grada tatarska najezda.

Splitska komuna, koja provodi izrazito antidinastičku politiku, ne daje podršku Beli IV., koji u Splitu boravi izvjesno vrijeme. Indirektna posljedica tatarske provale i Belina boravka u Dalmaciji, bit će i ratovi Splita i Trogira, karakterističan izraz jedne epohe i jedne sredine.

Vanjskopolitički najvažniji faktor je odnos prema Veneciji. Pomorska republika Venecija vrlo je rano uočila politički i strateški značaj ovih obala i još od 9. stoljeća počela sa svojom politikom svojatanja dalmatinskog teritorija.

Orseolova vojna godine 1000. značila je kratkotrajno krunjenje mletačkih političkih aspiracija. U svojim kasnijim nastojanjima da zagospodari dalmatinskim gradovima služila se Venecija romanskim stanovništvom i podržavanjem jedne od stranaka u unutrašnjim gradskim sukobima.

Nakon kratkotrajne venecijanske vlade u gradu godine 1116. i 1125., trajniji karakter ima mletačka prevlast od 1327. do 1357., koju je poduprlo i uzrokovalo neprijateljsko držanje grada prema teškoj prevlasti domaćih i stranih feudalaca.

Split je, naime, imao svoju autonomiju, u okviru svojih starih prava i privilegija, kodificiranu u gradskom statutu.

Grad je imao svoj novac, sklapao trgovačke i političke ugovore s hrvatskom vlastelom i s gradovima s onu stranu Jadrana.

Gradom je u početku upravljao prior, obično Splićanin, a zatim knez (*comes*), kojega su kasnije birali iz redova moćnih hrvatskih feudalaca. Oni su, držeći Klis i Omiš, dominirali kopnom i morem Srednje Dalmacije.

Na osnovno rimsko municipalne uređenje utjecali su crkva i feudalno društvo, pojava Hrvata i utjecaji prava i statuta talijanskih srednjovjekovnih komunana.

Svi su splitski priori i knezovi do 13. stoljeća Dalmatinci, većinom Romani, tek 1207., pojavom kneza Domalda, istaknutog hrvatskog feudalca, počinje prevlast hrvatske ili humske feudalne vlastele, koju grad bira, da bi imao od njih istih više mira i slobodniji nesmetani razvoj.

Kroz dokumente i kronike izbija na vidjelo buran, nemiran život srednjovjekovnog grada u punome vrenju.

Kronika Tome Arhidakona iz 13. stoljeća vrlo je važan izvor za to doba. U svojoj kronici taj istaknuti građanin i izraziti predstavnik latinskog, romanškog stanovništva, daje detaljne opise pune života, ali iz zainteresiranog stranačkog stava. Kao odraz i kulminacija Tomine autonomističke politike ulazi u pojava *potestas*a, načelnika, Gargana de Arscindis iz Ancone u Splitu (1239-1242), koji je trebao ojačati autonomiju grada i kodificirati statutarne odredbe.

Među hrvatskim feudalcima, koji su bili knezovi Splita, ističu se Petar Humski, Grgur Bribirski, Pavao i Mladen Šubić, konačno u kasnom 14. i u osvit 15. stoljeća moćni bosanski velmoža Hrvoje Vukčić.

Feudalni upravnici izvan grada i samo gradsko plemstvo uzrokovali su nezadovoljstva, ograničavajući prava puka i gradskog vijeća, autonomnog tijela, koje je u početku imalo svu zakonodavnu i upravnu vlast u svojim rukama. U tom okviru ima priličan značaj pučka buna u Splitu, godine 1398., kada je pod vodstvom splitskog građanina Markolina Slovinića buknuo ustanak pučana protiv plemstva, koje je izrabljivalo narod i kršilo njegova prava. U toj je buni ubijeno nekoliko plemića, nekima su kuće opljačkane, a mnogi su morali pobjeći u Trogir.

Tek koncem 1402., nakon gotovo pet godina uporne borbe, na pritisak feudalca Hrvoja Vukčića, splitski puk je popustio pred plemstvom, koje je imalo izvana svoju potporu.

Bitna činjenica za sva stoljeća ugarsko-hrvatske dominacije je prodiranje hrvatskog etničkog elementa u grad. Vrlo je značajna ta simbioza slavenstva i romanstva za shvaćanje problematike gradskih prilika. Zdrave i svježije hrvatske snage obnavljaju rafinirani latinski kulturni sloj. Uzaludno opiranje ovoj bujici našlo je odjeka u snažnim i strastvenim stranicama kronike Tome Arhiđakona i u kronici splitskog kroničara Mihe Madijeva.

Doba romanike je u znaku velikog kulturnog i umjetničkog cvata. U gradu djeluje Buvina, hrvatski majstor, slikar i drvorezbar, autor sjajnih drvenih vratnica splitske Katedrale.

Rad na zvoniku Katedrale, podizanje propovjedao-nice i vratnica u njoj, rezbarenje njezinih sadašnjih korskih naslona — sve to sintetizira umjetnička nastojanja jedne bujne i cvjetne epohe.

Cvat zlatarstva se i danas može prosuditi u bogatom inventaru Katedralne riznice.

Dokumenti o spomenicima vrve domaćim imenima darovatelja i majstora. Uspon domaće književnosti, analogno ostatku Dalmacije, nešto je kasniji.

Splićanin je prvi značajniji hrvatski književnik Marko Marulić (1450-1524), koji »u versih haruacchi« piše svoju *Juditu*, memento turskoj opasnosti na pomolu. I predstavnici drugih patricijskih porodica, razni Albertijevi, Papalići, Bernardi pišu ili prevode na narodnom jeziku.

Godine 1420. zavlada Splitom Venecija, da bi tu ostala sve do mira u Campoformiju godine 1797., do Napoleona.

Mletačku upravu karakterizira kontinuitet feudalnog društvenog sistema, ograničavanje gradske autonomije i nova opasnost: Turci pred vratima primorskih gradova.

Oko 1500. piše Marulić svoju *Molitvu suprotiva Turkom*, a 1512. splitski nadbiskup Bernardo Zane drži svoj poznati lateranski govor upoznavajući s turskom opasnosti tadanji zapadni svijet.

Godine 1537. padom Klisa, Split je u direktnoj opasnosti. Granica je na Jadru — solinske mlinice su u turskim rukama. Blizina Turaka priječi slobodan razvoj trgovine, a kuga svojim učestalim pojavama proređuje stanovništvo grada.

Godine 1553. napisan je itinerar mletačkih sindika A. Diedo i B. Giustiniana, koji zanimljivo osvjetljuje prve simptome toga pada i dekadencije, uviđajući ekonomsko — socijalni supstrat ovog procesa.

I u kasnijim sličnim izvještajima struje odrazi ove socijalne problematike sukoba — sad otvorenih, sad latentnih — između aristokracije i puka koji je onemogućen u svom radu i kojem plemstvo nastoji skučiti energije, ali ne uspijeva, jer — kroz bratovštine i pučko vijeće — puk nastoji dobiti svoja prava.

Venecija je svojim odredbama zadavala teške udarce slobodi trgovine dalmatinskih gradova. Zabrane i carine sputavale su dotad slobodan trgovački razvoj.

Turska opasnost je pogoršala i onako loše ekonomske prilike. Osušili su se bili maslinici, propadala je trgovina smokvama i vinom koja je gradu donosila koristi.

Usprkos toj općoj dekadenciji, donekle je živ umjetnički život Splita u ta prva dva stoljeća mletačke dominacije.

Djelo Jurja Dalmatinca prelazi uske okvire Dalmacije, a njegovi oltari sv. Staša u Katedrali i sv. Arnira u sv. Eufemije predstavljaju nam ga kao prvorazrednog kipara. Pod njegovim utjecajem radi čitav niz graditelja i klesara, dižu se bogate kićenogotičke palače: Papalićeva velika i, mala, Agubiova, Cambjova i druge.

Grad dobiva nov izgled s čipkastim gotičkim pročeljima, raščlanjenim vitkim biforama i triforama.

Uz Marka Marulića djeluje cijeli niz ostalih književnika: Toma Niger, Petar Petračić, Franjo i Jerolim Martinčić, Nikola Alberti, Simon Selembrio. U duhu osvita renesanse i humanizma, Marulić posjećuje ruševine staroga Solina u društvu prijatelja Dmine Papalića i proučava salonitanske natpise.

Godine 1578., u znaku buđenja neke trgovačke suradnje između Venecije i Turaka, prihvatila je Venecija prijedlog splitskog trgovca Danijela Rodrige, da Split postane glavnom izvoznom lukom na Balkanu.

Samo ograničenost i kratkovidnost lokalne aristokracije onemogućila je provođenje u djelo ove smione i korisne akcije. Rodriga je ipak uspio započeti godine 1581. gradnju carinarnice i lazareta, koji će se otvoriti 1592., usporedo s prvom bankom, dajući poleta razvoju trgovine.

U Solitrovom dokumentu, koji će dobiti književno ostvarenje u eposu *Bijedna Mara* Luke Botića, splitskog romantičnog pjesnika, imamo sliku socijalnih i društvenih prilika.

Doba baroka, obnovljenog neprijateljstva Venecije i Turaka, označava novu dekadenciju.

Broj stanovništva je u stalnom opadanju. Česte su kuge i epidemije. Kandijski i Morejski rat označuju u 17. stoljeću daljnji pad. Plemstvo u dekadenciji prisiljeno je primati u vijeće obogaćene trgovačke porodice.

Da bi se našao neki izlaz iz teških ekonomskih prilika, Venecija donosi 1755. Grimanijev agrarni zakon. U samom Splitu može se, u okvir tih nastojanja, 1776. uklopiti osnivanje prvog Gospodarskog društva, koje je imalo za cilj razvoj poljoprivrede, ribarstva, trgovine i obrta. Većina plodova ozbiljnih naučnih rasprava i publikacija ostala je samo na papiru, jer Društvo nije imalo kontakt sa seljakom.

Usprkos osiromašenju grada, tinjaju klice umjetničkog života. Usprkos konstantnom procesu latiniza-

cije sa strane mletačke uprave, osniva se »Accademia illyrica illittivan slovinsca«. Oko njezinog osnivača Ivana Petra Marchije (umro je 1733) okuplja se čitava tadašnja kulturna elita.

Djela nastala u njezinom okviru imaju više kulturno-povijesno i nacionalno, negoli literarno značenje (Marchi, Dražić, Macukat, Tanzlingher Zanotti).

Nekoliko važnijih pojedinaca daju pečat epohi: Jerolim Kavanjin (1643-1714) piše svoj golemi ep *Poviest vangjelska ili Bogatstvo i uboštvo*, dajući sliku sredine i društvenu kritiku s piščeva stajališta. Fratar Lukačić (1574-1648) daje značajan prinos našoj baroknoj muzičkoj kulturi svojim još i danas zanimljivim *Motetima* (1620). U povijesnom, literarnom i muzičkom opusu Julija Bajamontija (1744-1800) odskače interesantan lik intelektualca iz enciklopedističkih vremena.

Godine 1797., nakon pada Venecije, planula je u gradu buna protiv pukovnika Matutinovića, pristaše Francuske revolucije i novih ideja, i on bude ubijen.

Pod utjecajem franjevca Dorotića razbuktao se pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Dolazak generala Rukavine pripojio je Split i Dalmaciju Austriji, ali o nekom ujedinjenju s Hrvatskom nije bilo ni govora.

Mirom u Požunu godine 1805. postao je Napoleon gospodar Dalmacije. Dalmacija je najprije pripojena kraljevini Italiji, a zatim ilirskim pokrajinama. Dok francuska uprava u Dalmaciji nije imala većih zasluga za nacionalni problem, ona je unijela u dalmatinsku gospodarstvo i u socijalne i ekonomske prilike izvjesna značajna poboljšanja.

Padom Napoleona vratio se Split 1814. Austriji da bi ostao pod njezinom vlašću sve do godine 1918.

Uspavane energije malograđanske buržajske sredine bude se u Narodnom preporodu, u drugoj polovici 19. stoljeća. Građanstvo osjeća sve jaču vezu s krajevima onkraj Velebita i Zrmanje.

Narodna se stranka tada obračunala s ostacima autonomaskog regionalizma. Borba je trajala par desetljeća u svojoj većoj žestini. Odrazila se na ulici, u kulturnom životu, u gospodarstvu.

U tom su sukobu najistaknutije ličnosti bile narodni prvak Gajo Bulat (1835-1900) i autonomaski načelnik Ante Bajamonti (1822-1891). Dana 9. studenoga 1882. splitska je općina prešla u hrvatske ruke.

Split dobiva novo kazalište, čitaonice, kulturna i humanitarna društva.

Istaknuti intelektualci poput Luke Botića (1830-1863), pjesnika bratske sloge, historičara Natka Nodila (1834-1912), arheologa Frane Bulića (1846-1934) ili političara Ante Trumbića (1864-1938) nastavljaju tradiciju Splita na čelu duhovnog i nacionalnog života Dalmacije.

Padom Austrije godine 1918. Split postaje dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.